

SOCIAL RESEARCHES BOOK

TOPLUMSAL ARAŐTIRMALAR KİTABI 5

Editors & Editörler

Özden AYDIN & İpek ŞENEL ÖZAYTEN & Sevdâ İNAN

TOPLUMSAL ARAřTIRMALAR KİTABI
(SOCIAL RESEARCHES BOOK)

5

Editors &Editörler

Özden AYDIN & İpek şENEL ÖZAYTEN & Sevda İNAN

TOPLUMSAL ARAŐTIRMALAR KİTABI
(SOCIAL RESEARCH BOOK)

5

Editors & Editörler

Özden AYDIN & İpek ŞENEL ÖZAYTEN & Sevda İNAN

Mizanpaj-Kapak Tasarımı ve Sayfa Düzeni Editörü

Doç. Dr. Ökkeő NARİNÇ

ISBN: 978-625-5850-48-5

PA Paradigma Akademi Yayınları
Sertifika No: 69606

PA Paradigma Akademi Basın Yayın Dağıtım
Fetvane Sokak No: 29/A
ÇANAKKALE
e-mail: fahrigoker@gmail.com

Matbaa: Meydan / 99 Baskı
Sertifika No: 76711

Kitaptaki bilgilerin her türlü sorumluluęu yazarlarına aittir.

Bu Kitap T.C. Kùltür Bakanlığından alınan bandrol ve
ISBN ile satılmaktadır. Bandrolsüz kitap almayınız.

Temmuz 2025

KARAMANLI NİZÂMÎ DİVANI'NDA HARF VE KELİME OYUNLARI

Hasan KAYA* & Damla BULUT**

Özet: Türkler yüzyıllar boyu Arap kökenli bir alfabe kullanmıştır. Uzun yüzyıllar edebiyat sahasında varlık gösteren divan edebiyatı şairleri bu alfabedeki harfleri teşbih unsuru olarak kullanmışlardır. İnsanın düzgün boyunu elif harfine benzetirken eğilmiş bir boyu dal harfine benzetmişlerdir. Sevgili tasvirlerinde kaşları râ harfine, dudakları mîm harfine benzetirken harflerle çeşitli oyunlar yapmış ve hüner göstermeye çalışmışlardır. Bu benzetmeler zamanla harf söylendiğinde bir varlığın akla gelmesini sağlamış ve istiare sanatına da kapı aralamıştır. Harflere ve kelimelere dair bu oyunlar sözle ilgili edebî sanatlar ile muamma ve lugaz gibi türlerin dışında kalan oyunlardır. Son yıllarda bu konu üzerine çok sayıda çalışma yapılmıştır. 15. yüzyıl şairi Karamanlı Nizâmî'nin bilinen tek eseri *Divan*'ıdır. *Divan*'nda 11 kaside, 124 gazel, 2 murabba, 1 muhammes, 3 nazm, 1 kıta, 4 müfred ve 1 matla yer almaktadır. Karamanlı Nizâmî Divanı'nda harfler önemli bir yer tutar. Cinas sanatına da ilgisi olduğunu gördüğümüz Nizâmî'nin harfleri benzetme unsuru olarak kullanmanın yanında onlarla çeşitli harf ve kelime oyunları yaptığı görülür. Karamanlı Nizâmî'nin sözü kullanırken harf ve kelime oyunlarını bir üslubuna ustalıkla katar. Bu çalışmada Karamanlı Nizâmî Divanı'nda Arap alfabesi kökenli harflerin nasıl kullanıldığı, özellikle bu harfler ekseninde ne çeşit oyunlar yapıldığı örneklerle açıklanmıştır. Böylece hem harf ve kelime oyunlarına dair çalışmalara katkı sağlanmış hem de Karamanlı Nizâmî'nin edebî kişiliğinin bir yönüne vurgu yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Karamanlı Nizâmî, harfler, harf oyunları, kelime oyunları.

LETTER AND WORD GAMES IN THE KARAMANLI NIZAMI DIVAN

Abstract: The Turks have used an alphabet of Arabic origin for centuries. Divan literature poets, who have been present in the field of literature for many centuries, have used the letters in this alphabet as elements of simile. They likened a straight human height to the letter elif, while a bent height to the letter dal. In their depictions of lovers, they made various games with letters and tried to show skill by making the eyebrows look like the letter râ and the lips like the letter mîm. In time, these comparisons made it possible for a being to come to mind when the letter was said and also opened the door to the art of metaphor. These games about letters and words are games that are outside of literary arts related to words and genres such as enigma and

* Prof. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Klasik Türk Edebiyatı, ORCID: 0000-0001-9244-3113, hasankaya@nku.edu.tr.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Yüksek Lisans Programı, ORCID: 0009-0001-7748-0773, damlaabuluttt@gmail.com.

lugaz. In recent years, many studies have been done on this subject. The only known work of the 15th century poet Nizami of Karaman is his Divan. There are 11 odes, 124 ghazals, 2 murabbas, 1 muhammes, 3 nazms, 1 stanza, 4 mufreds and 1 matla in his Divan. Letters have an important place in the Divan of Nizami of Karaman. We see that Nizami, who is also interested in the art of pun, uses letters as an element of simile, as well as making various letter and word games with them. When using words, Nizami of Karaman skillfully incorporates letter and word games into his style. In this study, how the letters of Arabic alphabet origin were used in the Divan of Karamanli Nizami, and especially what kinds of games were made around these letters, were explained with examples. Thus, both a contribution was made to the studies on letter and word games and an aspect of Karamanli Nizami's literary personality was emphasized.

Key Words: Nizami from Karaman, letters, letter games, word games.

Karamanlı Nizâmî'nin Hayatı

Karamanlı Nizâmî olarak anılan şairin hayatı hakkında tezkirelerdeki bilgiler oldukça sınırlıdır. XV. yüzyıl şairi olduğu bilinen Nizâmî'nin, doğum tarihi net olarak bilinmemekle birlikte 1435-1440 yılları arasında, o dönem Karaman Beyliği sınırları içerisinde yer alan Konya'da doğduğu kabul edilmektedir. Eğitim seviyesi yüksek bir ailede yetişen şairin, babası Konya'nın tanınmış müderrislerinden Molla Veliyüddin'dir (İpekten 2020: 3). İlk eğitimini babasından alan şair, bir süre İran'da bulunmuş; edebî bilgileri ve Farsçayı öğrendikten sonra Konya'ya dönmüştür (Bilgin 2001: 24/453). Fatih Sultan Mehmet devrinde Karaman'da yaşayan Nizamî, Karaman Beyliği yöneticilerinden İbrahim Bey ve Pîr Ahmet Bey'e kasideler sunmuş; Karaman Beyliği yıkıldıktan sonra da Sadrazam Mahmut Paşa'ya intisap etmiştir (Savran 2013). Sadrazam Mahmut Paşa'nın kendisinden Fatih Sultan Mehmet'e övgüyle bahsetmesi üzerine Fatih tarafından İstanbul'a davet edilmiş, İstanbul'a gitmek üzere çıktığı yolculukta hastalanıp vefat etmiştir. Sehi Bey, tezkiresinde Nizâmî'nin Konya'da vefat ettiğini aktarmışsa da diğer kaynaklarda böyle bir bilgi yer almamaktadır. Şairin ölüm tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmasa da *Divan*'daki şiirleri ve tahsil hayatı göz önünde bulundurulduğunda 1469-1473 yılları arasında, otuz-otuz beş yaş aralığında vefat ettiği tahmin edilmektedir (İpekten 2020: 8).

Karamanlı Nizâmî'nin Edebi Kişiliği

Nizâmî'nin edebî kişiliğinin şekillenmesinde Hâfız-ı Şîrâzî (ö. 1390?) başta olmak üzere İran şairlerinin etkisi büyüktür. Türk şiirinde Şeyhî (ö. 1429'dan sonra) ve özellikle Ahmed Paşa'yı (ö. 1496/97) örnek almıştır. *Divan*'ında yer alan şiirlerin üçte biri nazire şiirlerden oluşur. Kendisi başkalarının şiirine nazire yazarken onun şiirleri de tanzir edilmiştir. XV ve XVI. yüzyıl şiir mecmualarında şiirlerinin bulunması sevilen ve okunan bir şair olduğunu gösterir (Bilgin 2001: 24/453). Şair tezkireleri Karamanlı Nizâmî için övgü dolu sözler kaydetmiştir (İpekten 2020: 36). Nizâmî'nin şiirlerinde konuşma dilinin kullanılması, örf ve âdetlere yer verilmesi gibi devrin diğer şairlerinin şiirlerinde de yer alan özellikler görülmektedir. Çok beğenilmesine ve okunmasına sebep olan ahenkli ve canlı bir üslubu vardır. Özellikle redif kullanmaya ve ahengi bu kelime tekrarlarından faydalanarak sağlamaya çalışmıştır. Diğer taraftan cinas ve tevriye gibi söz sanatlarıyla, hece tekrarlarına da fazlaca yer vermiştir (Savran 2013). Şiirlerinde görülen vezin ve ahenk unsurlarını mükemmel biçimde kullanmış olması, onu devrin şairlerinden üstün kılmıştır. Nizâmî'nin; yalın bir üslupla kaleme almış olduğu şiirleri, fikir ve anlam açısından pek zengin değildir. Bu sebeple şairin; söz sanatları, harf ve kelime oyunları bu noksanlığın önüne geçmek istediği anlaşılmaktadır. Özellikle Arap harflerinin şekil ve imla özellikleri ile yapmış olduğu kelime ve harf oyunlarına *Divan*'ındaki şiirlerde sıklıkla rastlanmaktadır (Erdem 2018: 107).

Karamanlı Nizâmî Divanı

Mecmualarda da şiirlerine rastlanan şairin, elimizde yalnızca mürettep bir *Divan*'ı vardır. *Divan*'ında toplam 11 kaside, 124 gazel, 2 murabba, 1 muhammes, 3 nazm, 1 kıta, 4 müfred ve 1 matla yer almaktadır (Bilgin 2001: 24/453). Genellikle Türkçe şiirler kaleme almış olan şairin *Divan*'ının sonunda Farsça yazılmış 16 gazel, 1 tahmis, 2 kıta, 3 nazm, 18 rubai ve 2 müfrede rastlanmaktadır (Kesik 2021). Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere toplam üç dilde şiirler yazdığı bilinen Nizami'nin, Arapça şiirleri günümüze ulaşmamıştır. Divan hakkında ilk tenkitli neşir Haluk İpekten tarafından yapılmıştır. Son yıllarda yapılan araştırmalarda Karamanlı Nizâmî'nin yeni divan nüshalarına ulaşılmış ve Haluk İpekten neşrinde yer almayan bazı şiirleri tespit edilmiştir. Bu yeni şiirler 2 mesnevi, 6 gazel, 2 kıta-i kebire, 4 nazm, 4 müfred, 1 Farsça

kaside, 2'si tarih kıtası olmak üzere 4 Farsça kıta ve 8 Farsça müfreddir (İlhan 2023: 338).

Giriş

Klasik Türk şiirinde, şairler Arap harflerine muhtelif anlamlar yüklemiş ve şiirlerindeki söyleyişi kuvvetlendirmek amacıyla bu harflerin simgesel özelliklerinden yararlanmışlardır. Kimi zaman bu harflerle gizlenmiş bir ismin veya varlığın bulunması esasına dayanan **muamma** ve **lugazlar**, kimi zaman Arap harflerinin mısra başlarında alfabetik tertibe uygun biçimde sıralanmasıyla oluşturulan **elifnâmeler**, kimi zaman da mısra başlarındaki harflerin yan yana getirilmesiyle bir kelimenin ortaya çıkması manasına gelen **muvaşşahlar** kaleme almışlar yahut Arap harflerinin ebced değerlerini esas alarak bir hadisenin meydana geldiği tarihe işaret etmek amacıyla **tarih düşürmede** bu harflerden yararlanmışlardır. Halk edebiyatında da kullanılmakla birlikte özellikle divan edebiyatında bazı harfler bilhassa sevgilinin veya âşığın bir uzvu yahut bir vasfı olarak mazmun halinde kullanılmıştır (Çelebioğlu 1998: 599; Çelebioğlu 2012: 63-64).

Divan edebiyatında harfler ekseninde oluşturulan benzetme ve tasavvurlardan bazıları şunlardır: *Elif* (ا): Allah'ın birliği, bir, âh, boy, burun, parmak, göğüste boylamasına yara, minare, sancak, tel, mum, çevgân, ok, kılıç, hançer, mızrak, yol, köprü, kalem; *cîm* (ج): saç (zülf); *dâl* (د): bükülmüş boy, saç, kaş, hilâl, hançer, ayak; *râ* (ر): kaş, hançer, kılıç, hilâl, eğilmiş boy; *sîn* (س): diş, testere, tarak; *sad* (ص): göz; *'ayın* (ع): göz, nal; *kâf* (ك): bükülmüş boy; *lâm* (ل): saç, bükülmüş boy; *mîm* (م): ağız; *nûn* (ن): kaş, hilâl, nal, devat, bükülmüş boy, kâse; *vâv* (و): yaşlı insan vücudu; *hâ* (ه): göz, ağız, ay, yara; *lâmelif* (ل): eğri boy, Zülfikar; *yâ* (ي): kaş, yay (Burada benzetmeden çok yay kelimesinin yâ olarak da yazılması dolayısıyla bir ilgi söz konusudur) (Kaya 2014: 73). Arap harflerinin şekil özellikleriyle birtakım varlıklara benzetilmesi, zamanla o harfin zikredilmesiyle varlığın anlaşılabilmesini de sağlamıştır ve divan şairleri için mühim simgelerden biri haline gelmiştir. (Tökel 2003: 13) Şairlerin bu harfleri çeşitli benzetmelerle kullanarak harf ve kelime oyunları meydana getirmesinin yanı sıra Arap harflerinin imlasından da yararlanarak kelimeleri bölerek yahut kelimelerdeki harflerin yerlerini değiştirerek hünerlerini sergilemişlerdir.

Karamanlı Nizâmî Divanı'nda Harfler

Tespit edebildiğimiz kadarıyla *Karamanlı Nizâmî Divanı*'nda, Arap kökenli Osmanlı alfabesinin yedi harfi çeşitli teşbih ve oyunlarda yer almaktadır. Bunlar arasında en çok anılmış olan harfler elif (ل) ve mîm (م) harfleridir.

Elif (ل) harfi eserde yedi yerde geçmektedir.¹ Bu örneklerde genellikle elif harfi ile boy (kadd, kâmet, bâlâ) arasında ilgi kurulmuştur. Bir yerde alfabenin ilk harfi oluşu bağlamında kullanılmıştır. Bâ (ب) harfi Divan'da bir yerde alfabeyi oluşturan ikinci harf olarak anılmıştır (G95/2). Cîm (ج) harfi Divan'da iki yerde geçerken ikisinde de şekil bakımından sevgilinin zülfü ile ilişkilendirilmiştir (G88/3, G109/2). Karamanlı Nizâmî'nin beş yerde andığı dâl (د) harfi sevgilinin zülfü ve şairin eğilmiş boyu için benzetmelik olarak kullanılmıştır.² Ayın (ع) harfi şekil bakımından benzetmelik olmaktan çok Arapçada "ayn" kelimesinin "göz, kaynak" anlamına gelmesi dolayısıyla söz konusu edilir (G23/4, G61/5). Dört yerde anılan lâm (ل) harfi genellikle şekil bakımından saç kıvrımı ile ilişkilendirilmiştir.³ Yukarıda da belirtildiği gibi elifle birlikte en çok anılan harf mîm harfidir. Yedi yerde geçen mîm (م) harfi genellikle sevgilinin küçük ağzı (dehân, dehen, fem) için benzetmelik olarak kullanılmıştır.⁴ Nûn (ن) harfi eserde üç yerde anılırken üçünde de şekil bakımından sevgilinin kaşı ile ilişkilendirilmiştir.⁵ Divanlarda kaş için benzetmelik olarak daha çok râ (ر) harfi tercih edilirken Karamanlı Nizâmî'nin nûn harfini tercih edişi dikkat çekicidir. Yâ (ي) harfi bir yerde "yay" anlamıyla sevgilinin kaşı için teşbih unsuru olarak kullanılmıştır. Şair gönlünü sevgilinin saçının sevdasıyla perişan olmasını dilerken canını da yâ (yay) kaşlarına kurban olmasını istemiştir:

Gönlümi sevdâ-yı zülfünle perîşân isterem

Cânumı ebrûların yâsına kurbân isterem

G82/1

Karamanlı Nizâmî Divanı'nda harfler bu şekilde yer alırken harflerde kullanılan işaret ve rakamlar da yer yer zikredilmiştir. Şair memduhun benlerini noktaya teşbih ederken

¹ Elif harfinin geçtiği yerler için bk. K1/25, K5/36, G58/6, G75/3, G88/3, G95/2, G109/2, G114/6.

² Dâl harfinin geçtiği yerler için bk. G12/3, G20/4, G23/4, G58/6, G61/5.

³ Lâam harfinin geçtiği yerler için bk. K1/25, G61/5, G73/3, G88/3.

⁴ Mîm harfinin geçtiği yerler için bk. K1/25, G12/3, G20/4, G58/6, G73/7, G75/3, G88/3, G114/6.

⁵ Nûn harfinin geçtiği yerler için bk. G57/2, G73/7, G109/2.

onları güneşin gözünde karalık olduğunu ifade etmiştir. Böylece bir yandan memduhun yüzü de güneşe teşbih edilmiştir:

Benlerünün noktasıdır ‘ayn-ı hûrşîde sevâd

Leblerünün çeşmesidür âb-ı hayvâna zihâb

K3/3

Nizâmî, harfleri çoğu zaman harf ve kelime oyunları bağlamında kullanmıştır. *Karamanlı Nizâmî Divanı*’ndaki harf ve kelime oyunları şu başlıklar altında incelenebilir:⁶

1. Kelimeyi oluşturan harfleri ya da harflerin müşebbehlerini vererek kelimeyi ortaya çıkarma

Bu başlık altındaki harf ve kelime oyunlarında şairler kelimeyi oluşturan harfleri doğrudan verebilecekleri gibi onların müşebbehlerini de verebilmektedirler. Ayrıca okuyucuyu ulaştırmak istedikleri kelime şiirde verilebildiği gibi, harfleri ya da harflerin müşebbehleri yoluyla okuyucuya işaret edilebilmektedir (Kaya 2014: 75-76).

1.1.2. Kelimenin Beyitte Verilmediği Örnekler

Bu örneklerde kelimeyi oluşturan harfler şiirde verilmekte, ancak işaret edilen kelimeyi bulma okuyucuya bırakılmaktadır (Kaya 2014: 77).

Aşağıdaki beyitte boy elif (ل), saç lâm (ل), ağız mîm (م) harfine benzetilmiş ve Kuran-ı Kerim’de toplam yirmi dokuz surede geçen huruf-ı mukattaalara telmihte bulunulmuştur. Elif-lâm-mîm huruf-ı mukattaa olarak Bakara, Âl-i İmrân, Ankebût, Rûm, Lokmân ve Secde surelerinin başında yer almaktadır (Önder 2019: 99). Gizli bir ilim ve sır olduğu bilinen ve klasik edebiyatta da sıkça rastlanılan huruf-ı mukattaa’nın tefsiriyle ilgili pek çok görüş mevcuttur. Bir görüşe göre elif-lâm mîm’deki elif harfinin Allah’a, mîm harfinin Muhammed’e, lâm harfinin ise Cebrail’e delalet ettiği düşünülmekte ve bu kitap Allah katından Cebrail vasıtası ile Muhammed’e indirilmiştir manasına da ulaşılmaktadır (Demirel 2016: 291-292).

Kaddûnle zûlf ü agzuña eyler işâreti

Kur’ânda her ne yirde **elif lâm** u **mîm** ola

K1/25

⁶ Bu bölüm Hasan Kaya’nın (2014) tasnifine göre düzenlenmiştir.

1.2. Harfleri ve müşebbehlerini birlikte zikrederek kelimeyi ortaya çıkarma

Şairler, kimi zaman kelimeyi oluşturan harfleri verirken o harflerle çeşitli unsurlar arasında ilgi kurar. Bu ilgiler genellikle harflerin şekil özellikleriyle kurulur (Çelebioğlu 1998: 608). Mesela cân kelimesini vermek isteyen şair; sevgilinin saçını cîm (ج), boyunu elif (ل), kaşını nûn (ن) harfine benzetererek onun cân (جان) olduğunu anlatır. Cân kelimesi şiirde anılabileceği gibi şiirde verilmeyip okuyucuya işaret edilebilir (Kaya 2014: 79).

1.2.1. Kelimenin şiirde verildiği örnekler

Bu örneklerde şairler harfler ve onlarla ilgili unsurları verirken kelimeyi de şiirde anarlar. Bu harfler bazen kelimedeki sıraya uygunken bazen karışık olarak verilebilmektedir (Kaya 2014: 80).

Nizâmî'nin “*Senin ağzın ve boyun elif ve mîm harfî olduğu için ben o ikisinin niçin derdime ilaç olduğunu söylemeyeyim?*” dediği aşağıdaki beyitteki kelime oyunu “em” kelimesiyle ilgilidir. Şair sevgilinin boyunu elif (ل), ağzını mîm (م) harfine teşbih etmiştir. Elif ve mîm harfleri yan yana geldiğinde ortaya em (م) kelimesi çıkmaktadır. Şair kelimeyi oluşturan harfleri kelimedeki sıraya uygun olarak kullanmıştır. “Em” ilaç demektir. Sevgilinin elif boyu ve mîm ağzı, aşığın derdinin ilacıdır (Çelebioğlu 1998: 611; Çelebioğlu 2012: 49):

Elif ü mîmdür agzun ile kaddûñ çü senün
Derdüme ol ikisin ben ne içün **em** dimeyem G75/3

Bir diğer örnekte sevgilinin boyu elif (ل), ağzı mîm (م) harfine teşbih edilerek yine ilaç anlamına gelen “em” (م) sözcüğüne ulaşılmıştır. Şair “*Ey dost! Senin boyun elif, ağzın mîm harfî olduğundan ben derdime ilacı o boy ve ağızdan umarım.*” demektedir. Hasta olan şairin derdinin ilacı elif boyu, mîm ağızlı sevgilidir. Şair bu örnekte de kelimeyi oluşturan harfleri kelimedeki sıraya uygun olarak kullanmıştır:

Çün kadding **elifdir** dehening **mîmdir** ey dost
Ol kadd ü dehendin umaram derdime **emni** G114/6

Şairin “*Senin dal saçın, elif boyun ve mîm ağzın can ve gönül kuşunu avlamak için tuzak olarak yeter.*” dediği aşağıdaki beyitte sevgilinin saçı dâl (د), boyu elif (ل), ağzı

mîm (م) harfine; âşığın gönlü de kuşa teşbih edilmiştir. Bu harfler birleştirildiğinde ortaya çıkan “dâm” (دام) sözcüğü, tuzak anlamına gelmektedir. Sevgilinin saçı, boyu ve ağzı; âşığın gönül kuşunu avlayan bir tuzaktır:

Cân u dil murgını sayd itmege **dâm** ise yeter

Dâl zülfüñ vü **elif** kâmetün ü **mîm** dehenüñ G58/6

Aşağıdaki beyitte sevgilinin saçı cîm (ج), ağzı mîm (م), boyu elif (ل) ve saçlarının lülesi lâm (ل) olduğunda ortaya cemâl (جمال) sözcüğü çıkmaktadır ki cemâl yüz, yüz güzelliği anlamına gelmektedir. Şair “*Senin cim saçın, mim ağzın, elif boyun, lam saç lülenle kendisine soru sorulamayan Allah’ın cemali sende tezahür etmiştir.*” demektedir:

Cîm zülf ü **mîm** fem bâlâ **elifsin** turre **lâm**

Sende olmuşdur **cemâl-i** Hâlik-i Bîcûn ‘ıyân G88/3

Nizâmî’nin “*O gül endamlı serviye (sevgiliye) ben can desem şaşmamak gerekir çünkü onun saçı cim, boyu elif, kaşı da nun harfidir.*” dediği örnekte saç cîm (ج), boy elif (ل), kaş nûn (ن) harfine teşbih edilmiş ve böylece cân (جان) sözcüğü verilmiştir. Şair sevgilinin can oluşunu bu teşbihlerle ayrıca izah etmiştir:

Çün zülfi **cîm** ü kaddi **elif** kaşı **nûn** imiş

Dirsem nola serv-i gül-endâma **cân** dahi G109/2

Aşağıdaki beyitte ‘ayın (ع), dâl (د) ve lâm (ل) harfleri verilerek adalet anlamına gelen ‘adl (عدل) sözcüğü vurgulanmıştır:

Gerçi **dâl** u **lâme** ‘ayn olmuşsa olur ‘ayn-ı **‘adl**

‘Ayn-ı zulm oldı dile ‘aynı vü dâli Pîrî’nüñ G61/5

Şairin “*Gönül senin saç ve ağzının dal ve mimini ne zaman görse dem bu demdir, der.*” dediği aşağıdaki örnekte saç dâl (د), ağız mîm (م) harfine teşbih edilmiş ve dem (دم) sözcüğü verilmiştir:

Gönül zülf ü dehânun **dâl** ü **mîmüñ**

Kaçan kim görse eydür **dem** bu **demdür** G12/3

“Dem” kelimesinin verildiği bir başka örnekte şair “*Senin saçının dalı ve ağzının mimini gördüğünden beri perişan ve çılgın sufiyi her an kan tutar.*” demiştir. Bu örnekte de zülf dâl (ذ) ve ağız mîm (م) harfine teşbih edilmiştir. Bu harflerle yazılan dem (دم) kelimesi de beyitte “an, zaman” ve “kan” anlamlarıyla iki defa kullanılmıştır:

Göreliden **dâl**-i zülfüñle dehânuñ **mîmini**

Sofi-i âşüfte vü şeydâyı her **dem dem** tutar G20/4

Şair “*O kaşları nun, ağzı mim olan (sevgili) gözde yer tuttuğundan beri Nizâmî’nin gözü dert ve sıkıntıyla yaşlarla doludur.*” diyerek gözlerinden akan yaşları kaşlarını nun, ağzını mim harfine teşbih ettiği sevgiliye bağlamıştır. Kaşlar nûn (ن), ağız mîm (م) harfi olduğunda ortaya yaş anlamına gelen “nem” (نم) kelimesi çıkmaktadır. Şair örnekte harfleri sıralı bir şekilde vermiştir.:

Mihnet ü derd ile pür-**nem**dür Nizâmî’nün gözi

Tutalı gözde makâm ol kaşları **nûn** agzı **mîm** G73/7

1.3. Yalnızca harflerin müşebbehlerini vererek kelimeyi işaret etme

Şairler kimi zaman harfleri anmadan harflerle şekil bakımından ilgi kurdukları müşebbehleri vererek kelimeyi işaret ederler (Kaya 2014: 83).

Nizâmî “*Göz, boy, saç ve ağzını görmez olduğundan beri âlem dedikleri benim gözüme görünmez oldu.*” diyerek bütün âlemin sevgiliden ibaret olduğuna vurgu yapmıştır. Beyitte boy elif (ل), saç lâm (ل) ve ağız mîm (م) harfine teşbih edilirken göz anlamına da gelen ayın (ع) ifadesi ile ‘âlem (عالم) sözcüğü verilmektedir. Dikkat edilirse beyitte harfler anılmamıştır:

Görmez olalı **çeşm** ü **kad** ü **zülf** ü **agzuñı**

Görünmez oldı gözüme ‘**âlem** didükleri G111/4

Klasik şiirde umumiyetle boy elif (ل), saç lâm (ل), ağız mîm (م) harfine benzetilmektedir. Şairin “*Senin boy, saç ve ağzının harflerini gördüğümünden beri kendi hâlimde yürürken eleme uğradım.*” dediği aşağıdaki beyitte harflerin müşebbehleri olan kâmet (boy), zülf (saç) ve dehen (ağız) verilerek elem (الم) sözcüğüne ulaşılmaktadır:

Görelî **kâmet** ü **zülf** ü **dehen**üñ harflerüñ

Ugradum fârig ü âzâde yürürken **eleme**

G104/4

Aşağıdaki beyitte sevgilinin kadd (boy), zülf (saç) ve ağzı (dehân) anılarak onların benzetilene olan elif (ل), dâl (د) ve mîm (م) harfleri kastedilmiştir. Bu harfler yan yana geldiğinde âdem (أدم) sözcüğüne ulaşılmaktadır:

Bu nakş-ı **kadd** ü **zülf** ü **dehân** ile ey perî

Sensin cihânda var ise **âdem** didükleri

G113/3

3. Harflerin kelimelerdeki yerlerine göre yapılan oyunlar

Bu şekildeki harf ve kelime oyunları harfin kelimenin başında, ortasında ve sonunda oluşuna dayalıdır. Şairler harfin bulunduğu yeri çeşitli ifadelerle işaret ederek kelime oyunu yaparlar.

Şairin “*Boyum dert kelimesinin altındaki dal harfine dönmüştür; gözlerim azap kelimesinin üstündeki ayna benzer.*” dediği aşağıdaki beyitte dâl (د) harfi, şekli itibarıyla aşığın dertten iki büklüm olmuş boyu için kullanılmıştır. Dâl harfine dönen boy dert kelimesinin altında yani sonundadır. Gözler de ‘azâb kelimesinin üstündeki ayın harfine benzetilmiştir. Şair dert (درد) sözcüğünün son harfinin dâl (د); ‘azâb (عذاب) sözcüğünün ilk harfinin ‘ayın (ع) olmasıyla bir kelime oyunu çektiği dert ve azaba işaret etmiştir:

Kâmetüm ol **dâle** dönmişdür ki **dert** altındadır

Gözlerüm şol ‘**ayna** beñzer kim ‘**azâb** üstindedür

G23/4

Aşağıdaki beyitte nûr (نور) sözcüğünün ilk harfinin nûn (ن) olmasıyla kelime oyunu yapılmıştır. Sevgilinin yüzünün üstündeki kaşı ayın üstünde gözüken bir gökkuşağı veya nûr kelimesinin üstündeki (başındaki) nûn harfi olarak hayal edilmiştir. Bilindiği gibi sevgilinin kaşının benzetildiği harflerden biri de nûndur. Beyitte nurun üstündeki nun ile kaşın yanında sevgilinin yüzünün nur oluşuna da vurgu yapılmıştır:

Kavs-ı kuzah mı k’eyledi mâh üstini makâm

Yâ **nûn** ki **nûr** üzredür ey dil-sitân kaşuñ

G57/2

4. Sayılar ve ebced hesabıyla yapılan oyunlar

Şairler kimi zaman harflerle sayılar arasında şekil bakımından ilgi kurarak kimi zaman da harflerin sayı değerleri dediğimiz ebcedi kullanarak kelime oyunları yapar (Kaya 2014: 93-94).

Aşağıdaki beyitte şair nergisi teşhis etmiştir. Memduhun gözüne kul olan nergis bu kulluğu şekil bakımından göstermektedir. Nergisin sapı ve iç içe yuvarlak yapısı elif (bir) ve sıfırlar olarak değerlendirilmiştir. Böylece birden başlayarak yanına eklenen sıfırlarla 10, 100 ve 1000 gibi sayılar elde edilir. Nergis de kulluğunu 1, 10, 100 ve hatta 1000 kez göstermiş olur:

Gösterür olduğıçün çeşmüne bir vech ile kul

Nakş-ı **sıfr** u **elif** ü asfar u ahzer nergis

K5/36

5. Yazıdaki İşaretlerle Yapılan Oyunlar

Şairler nokta, med, şedde ve tenvin gibi yazıda kullanılan işaretlerle de çeşitli harf ve kelime oyunları yapmıştır (Kaya 2014: 95).

Klasik Türk şiirinde nokta genellikle şeklinden dolayı ağız ve dudak ile ilişkilendirilmiştir. Ağız dardır (teng), küçüklüğünden dolayı zerre gibi düşünülmektedir. Gizlidir, apaçık görülmez. Hatta yoktur, ancak onun işareti olarak nokta vardır. Bu yüzden nokta-i pinhân, nokta-i mevhûm, nokta-i şek gibi tamlamalarla ifade edilmektedir (Aslan 2022: 342).

Aşağıdaki beyitte sevgilinin ağzı ile nokta arasında ilgi kurulmuştur. Nizâmî, belirsiz bir nokta olan sevgilinin ağzının kendisine kısmet olmasını ummaktadır. Klasik Türk edebiyatında sevgilinin ağzı genellikle küçüklüğüyle söz konusu edilirken şair de “nokta-i mevhûm” ifadesini kullanmıştır:

Bu turfadur ki **nokta**-i mevhûm dir iken

Kısmet ola diyü ben umaram **dehânuñı**

G112/1

6. Kalb Sanatı ile Yapılanlar

Arapça bir kelime olan kalb (قلب) “tersine çevirme, döndürme, dönüştürme, değişim, devirme” anlamlarına gelir (Mutçalı 2012: 758). Edebiyatta kelimenin harflerini değiştirerek harf ilave etmeden o harflerle anlamlı yeni bir kelime ortaya çıkarma

sanatıdır. Bir cinas çeşidi olarak da görülen kalb sanatı için maktûb, cinas-ı kalb ve tecnis-i kalb tabirleri de kullanılmıştır. Harflerin sondan başa doğru sıralı bir şekilde kullanılmasıyla anlamlı bir kelime oluşturulmasına kalb-i kül (felek-kelef gibi), harflerin sondan başa doğru değil de karışık olarak kullanılarak anlamlı bir kelime oluşturulmasına kalb-i baz (ihmâl-imhâl gibi) denilmiştir (Dilçin 2000: 481-482; Saraç 2019: 253).

6.1. Kalb-i Kül

Şairler bu örneklerde “*aks, kalb, ser-nigûn*” gibi ifadelerle kalb sanatına işaret edebilirler. Ali Fuat Bilkan (2000) muamma çözme yöntemleri arasında bunu da sayar ki buradaki örneklerle benzerlik gösterir (Bilkan: 87). Bu, aynı zamanda lugazların bazılarının çözümünde de kullanılır (Kaya 2014: 98).

Beyitte geçen “lâ takrebû mâle’l-yetîm” (İsra 17/34) ayetinde “yetimin malına yaklaşmayın” anlamı vardır (Altuntaş ve Şahin 2011: 305). Zikredilen ayetteki **mâl** (مال) sözcüğü ile **lâm** (لام) harfinin okunuşu arasında kalb-i kül sanatı yapılmıştır. Sevgilinin saçının lülesi, şekli itibarıyla lâm (ل) harfine benzetilir. Şair, yetimin malına yaklaşılmaması gerektiği gibi rakibin de sevgilinin saçından uzak durması gerektiğini ifade etmiştir (Turan 2021: 129). Şair yaptığı kalbe ser-nigûn (baş aşağı) ifadesiyle işaret etmiştir.

Lâm zülf-i ser-nigûn nakşına ol dürr-dânenüñ

Ey rakîb el sunma kim lâ takrebû **mâle**’l-yetîm

G73/3

6.2. Kalb-i Baz

Şairler bazen “*boz-, kalb, perişân, perişân-kalb, hall eyle-*” ifadeleriyle şiirde kalb-i ba’z olduğuna işaret ederler ki bu hem muamma hem de lugazların bazılarında karşımıza çıkmaktadır (Bilkan 2000: 88). Karamanlı Nizâmî’nin kalb-i baz örneklerinde bu ipucu kelimeler kullanılmamıştır.

Nizâmî’nin “*Ben kulu ok gibi kendisinden uzaklaştırıp rakibi ise kendisine yay gibi yaklaştırır.*” dediği aşağıdaki beyitte “abîd” (عبيد) ile “ba’îd” (بعيد), “rakîb” (راقب) ile “karîb” (قريب) kelimeleriyle kalb-i baz yapmıştır:

Ok gibi ben ‘**abîd**i özinden **ba’îd** idüp

Yâ gibi kendüzine **rakîbi karîb** ider

G34/2

Nizâmî, memduhu överken onu ne kadar anlatsa da layıkıyla övemeyeceğini bilmektedir. Kalem, feleğin dönüşü müddetince uğraşsa ve deniz mürekkep olsa da sultanın övgüsünün binde biri bile yazılamayacaktır. Beyitte “deniz” anlamına gelen “bahr” (بحر) kelimesini oluşturan harflerin düzensiz değiştirilerek “mürekkep” anlamına gelen “hibr” (حبر) kelimesini kullanmış ve kalb-i baz yapmıştır:

Binde birin medhünün yazmağa irmez husrevâ

Bahr hibr olup olursa müddet-i devrân kalem

K7/39

7. Kelimeyi Bölerek Yapılanlar

Bu başlık altındaki örnekler muammadaki tahlil yöntemine benzer. Muammada bir kelimeyi birkaç parçaya ayırma işlemine tahlil denmektedir (Bilkan 2000: 90). Şairler harf ve kelime oyunlarında da bir kelimeyi iki anlamlı kelime çıkacak şekilde bölerek oyunlar yapar (Kaya 2014: 107).

Aşağıdaki beyitte “Kerbelâ” sözcüğünün; üzüntü, yas anlamına gelen “kerb” ve gam, keder anlamına gelmekte olan “belâ” sözcükleri olarak iki parçaya bölünmesiyle bir harf oyunu yapılmıştır:

Birisi zehr-i kahr ile itdi revân revân

Birisi **Kerbelâ**da çeküp **kerb** ile **belâ**

K1/53

Karamanlı Nizâmî, kelimeyi bölerek yaptığı oyunları daha çok mürekkep cinas şeklinde yapmıştır. Bilindiği gibi cinası oluşturan yapılardan en az birinin iki kelimeden oluşmasıyla yapılan cinaslara mürekkep cinas denilmektedir (Aktaş 2004: 275; Saraç 2019: 251). Bu örneklerden bazıları şunlardır:

Kemâl-i mâl için itmezler ehl-i **mâl âmâl**

Ki mâl-i ‘adlûn ile oldı mülk **mâlâmâl**

K4/11

Yüzün âteş durur hâlün **semender**

Döker yüzünden utanup **semen der**

(İlhan 2023: 348)

‘Aceb bilsem ki ne oldı **günâhum**

Ger artar hasretünden dün **gün âhum**

(İlhan 2023: 350)

Olursa merhamet bu yolda **yoldař**

Yüzüm üzre varam olursa **yol dař**

(İlhan 2023: 351)

Sonuç

Karamanlı Nizâmî Divanı'nda klasik şiirin anlam dünyasının zenginliğinin bir tezahürü olan harf ve kelime oyunlarına dair örneklere sıklıkla rastlanmıştır. Şairin harfleri daha çok harf ve kelime oyunları bağlamında kullandığı görülmüştür. Arap harflerinin şekilsel özelliklerinin yanı sıra imla özellikleriyle de kurulmuş pek çok oyuna tesadüf edilmiştir. Kelime oyunlarına dair Hasan Kaya'nın tasnifindeki dokuz ana başlığın altısına *Nizâmî Divanı*'nda örnekler olduğu tespit edilmiştir. Şair, kimi şiirlerde Arap harflerine şiirlerinde doğrudan yer vererek bir kelimeyi buldurmaya yönelik oyunlar inşa etmiş kimi zaman harflerin müşebbehlerini kullanarak o harflere işaret etmiştir. Kalb sanatını kullanarak çeşitli sanatlı söyleyişlerde bulunduğu yahut Arap harflerinin imlasına, kelime içerisindeki yerine yönelik oyunlar yaptığı, bazı kelimeleri bölerek çeşitli oyunlar yapmış olduğu da görülmüştür. Nizâmî'nin en çok tercih ettiği kelime oyunu harfleri ve müşebbehleriyle birlikte kelimeyi de şiirde verdiği örneklerdir. *Divan*'daki şiirlerde yer alan harf ve kelime oyunlarının şiirin anlam dünyasını zenginleştiren ve şiirlerdeki ipuçlarını yakalamaya çalışan okuyucuyu da bu dünyaya dahil eden derin bir hayalin mahsulü olduğu anlaşılmaktadır. Bu yönüyle bir sanat olarak değerlendirilen bu oyunların anlaşılması klasik şiirin ve şairin hayal dünyasının anlaşılabilmesine de katkıda bulunacaktır. Nizâmî'nin harf ve kelime oyunlarının yanında cinas, kalb, akis gibi söze dayalı edebî sanatlara sıklıkla başvurduğu görülmüştür.

Kaynakça

- AKTAŞ, Hasan (2004), *Klasik Türk Şiirinde Edebî Sanatlar*, Edirne: Yort Savul Yayınları.
- ALTUNTAŞ, Halil ve Muzaffer Şahin (2011), *Kur'an-ı Kerim Meâli*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- ASLAN, Üzeyir (2022), "Osmanlı Şiirinde Nokta", *Kültür Tarihinde Gizli Diller ve Şifreler*, (Ed. Emine Gürsoy Naskali, Erdal Şahin), İstanbul: Paradigma Akademi.
- BİLGİN, Abdullah Azmi (2001), "Karamanlı Nizâmî", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 24, s. 453-454.
- BİLKAN, Ali Fuat (2000), *Türk Edebiyatında Mu'ammâ*, Ankara: Akçağ Yayınları.

- ÇELEBİOĞLU, Âmil (1998), “Harflere Dair”, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 599-606.
- ÇELEBİOĞLU, Amil (2012), “Elif Harfiyle İlgili Bazı Edebi Hususiyetler”, *Journal of Turkish Language and Literature*, S. 24, s. 45-64.
- DEMİREL, Mustafa (2016), (Ed. Emine Gürsoy Naskali, Erdal Şahin) “Eski Türk Edebiyatında Harflerin Dili”, *Kültür Tarihinde Gizli Diller ve Şifreler*, İstanbul: Ka Kitap.
- DİLÇİN, Cem (2000), *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERDEM, Nebahat (2018), “Karamanlı Nizami’nin Divanı’nda Harflerin Ele Alınışı”, *V. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri Kitabı 11-13 Ekim 2018*, C. 1, Kazakistan, Almatı.
- İLHAN, Enes (2023), “Karamanlı Nizâmî Dîvânı’nın Mükerrer Neşrine Doğru: Yeni Nüshalar ve Yeni Manzumeler”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 31: 323-369.
- İPEKTEN, Haluk (1974), *Karamanlı Nizâmî Hayatı, Edebi Kişiliği ve Divanı*, Ankara: Sevinç Matbaası.
- İPEKTEN, Haluk (2020), *Karamanlı Nizâmî Dîvânı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/73032,karamanli-nizami-divanipdf.pdf?0>, (ET: 23.03.2025).
- KAYA, Hasan (2024), “Divan Şiirinde Harf ve Kelime Oyunlarına Dair Bir Tasnif Denemesi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, S. 48, s. 71-114.
- KESİK, Beyhan (2021), “Dîvân (Nizâmî)”, *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*, <http://tees.yesevi.edu.tr/maddedetay/divan-nizam>.
- MUTÇALI, Serdar (2012), *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Dağarcık Yayınları.
- ÖNDER, Abdullah (2019), “Huraffa Mukattaa I”, *Adıyaman Üniversitesi İslami Bilimler Fakültesi İslami İlimler Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 1, s. 97-116.
- SARAÇ, M. A. Yekta (2019), *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat ve Biçim-Ölçü-Kafiye*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- SAVRAN, Ömer (2013), “Karamanlı Nizâmî, Nizâmî-i Karamanî”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/karamanli-nizmi-nizamii-karamani>.
- TÖKEL, Dursun Ali (2003), *Divan Şiirinde Harf Simgeçiliği*, Ankara: Hece Yayınları.
- TÖKEL, Dursun Ali (2010), *Deneyisel Edebiyat Yönüyle Divan Şiiri*, Ankara: Hece Yayınları.
- TURAN, Veysi (2021), “Karamanlı Nizâmî Divanında Ayet İktibasları”, *International Journal Of Filologia*, 4 (5), 123-140.